

<https://doi.org/10.15407/ul2024.07.027>
УДК 930.2:327(477+474.5)"15"

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ
доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства,
Національний університет "Острозька академія" (Україна, Острог)
kulakovsky@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ МІЖ КНЯЗЕМ ВАСИЛЕМ-КОСТЯНТИНОМ ОСТРОЗЬКИМ ТА КРИШТОФОМ РАДЗИВІЛЛОМ ЯК ДЖЕРЕЛО

У статті аналізується листування київського воєводи В.-К. Острозького до свого зятя, впливового литовського політика Криштофа Радзивілла. Це ледь не єдиний відносно цілісний комплекс кореспонденції князя на Острозі, який, зважаючи на довірливі відносини між обома учасниками переписки, дозволяє реконструювати його внутрішній світ. Він, як можна було підозрювати, знаходився в істотному протиріччі з публічною поставою Острозького. Для князя правильний ("старий") "світ" залишився в минулому, в часах до Люблінської унії 1569 р. Нововведення сприймалися Василем-Костянтином як виклик цьому світові, який порушував традиційні його устої і полягав у наступі на регіоналізм, зменшенні політичної ролі князів, намаганнях змінити конфесійну картину новоствореної держави. Князь вважав непродуманою політику керівництва Речі Посполитої щодо Московської держави. Острозький стверджував, що постійні війни зі східним сусідом зменшують загальний потенціал християнської цивілізації в її протистоянні з ісламською, насамперед з країною, що в цей період втілювала її наступ в Європі, – Османською імперією.

Острозький апелював до Радзивілла з розрахунком знайти підтримку в протистоянні з надзвичайно впливовим у Речі Посполитій коронним канцлером і гетьманом Яном Займойським. Невипадково, що в центрі уваги київського воєводи питання, які могли цікавити литовського магната. Зокрема до таких відносилися: спроби коронної еліти на чолі з Я. Займойським ігнорувати інтереси литовської і руської знаті, небажання приділити належну увагу питанням обороноздатності, недостатнє виділення коштів на ремонт і будівництво замкових укріплень. Поступово в листуванні все більш рельєфно відображається проблема міжконфесійного протистояння, що стала наслідком наростання контрреформаційних процесів з початків правління в Польсько-Литовській дер-

жаві Сигізмунда III. Основний їх акцент у Європі зосереджувався на протестантизмі (К. Радзивілл представляв кальвінізм), але в Речі Посполитій внаслідок укладення Берестейської унії 1596 р. контрреформація набула ще й антиправославного змісту.

Загалом, кореспонденція князя В.-К. Острозького є унікальним джерелом, яке дозволяє реконструювати основні риси ідентичності впливової князівської верстви, що зазнавала відчутного впливу трансформаційних процесів у Речі Посполитій протягом другої половини XVI – початку XVII ст.

Ключові слова: кореспонденція, Василь-Костянтин Острозький, Криштоф Радзивілл, "старий світ", нововведення.

Petro KULAKOVSKY

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of Regional Studies,

The National University of Ostroh Academy (Ukraine, Ostroh)

kulakovsky@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

CORRESPONDENCE BETWEEN PRINCE VASYL-KOSTIANTYN OSTROZKYI AND KRYSHTOF RADZIWILL AS A SOURCE

The article analyzes the correspondence of Kyiv voivode V.-K. Ostrozkyi to his son-in-law, an influential Lithuanian politician Kryštof Radziwill. This is almost the only relatively complete complex of the prince's correspondence in Ostroh, which, given the trusting relationship between both participants of the correspondence, allows us to reconstruct his inner world. As one might suspect, he significantly contradicted Ostroh's public persona. For the prince, the correct ("old") "world" remained in the past, in the times before the Union of Lublin from the year 1569. Innovations were perceived by Vasyl-Kostiantyn as a challenge to this world, which violated its traditional foundations and consisted of an attack on regionalism, a reduction in the political role of princes, and attempts to change the confessional picture of the newly created state. The prince believed that the policy of the Rzeczpospolita's leadership toward the Moscow state was ill-conceived. Ostrozkyi argued that constant wars with the eastern neighbor reduced the overall potential of Christian civilization in its confrontation with Islamic civilization, especially with the country which at that time embodied its offensive in Europe, the Ottoman Empire.

Ostrozkyi appealed to Radziwill with the expectation of finding support in the confrontation with Jan Zajmoyskyi, an extremely influential crown chancellor and hetman in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is no coincidence that the Kyiv voivode focused on issues that might have been of interest to the Lithuanian magnate. In particular, these interests included: the attempts of the crown elite, led by J. Zamoyskyi to ignore the interests of the Lithuanian and Ruthenian nobility, unwillingness to pay due attention to defense issues, insuffi-

cient allocation of funds for the repair and construction of castle fortifications. Gradually, the correspondence reflects the problem of interfaith confrontation, which was the result of the growth of counter-reformation processes from the beginning of Sigismund III's rule in the Polish-Lithuanian state. Their main emphasis in Europe was on Protestantism (K. Radziwill represented Calvinism), but in the Polish-Lithuanian Commonwealth, as a result of the Union of Brest in 1596, the Counter-Reformation also acquired anti-Orthodox content.

In general, the correspondence of Prince V.-K. Ostrozkyi is a unique source that allows us to reconstruct the main features of the identity of an influential princely stratum, which was significantly influenced by the transformation processes in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the sixteenth and early seventeenth centuries.

Keywords: *correspondence, Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi, Kryshtof Radziwill, "old world", innovations.*

Князь Василь-Костянтин Острозький належав до найбільш знакових людей свого часу – доби трансформації в історії українських земель. Значна їх частина (Волинь, Київщина, Східне Поділля) у 1569 р. внаслідок Люблінської унії була інкорпорована до Корони. Акт абсолютно закономірний з погляду безпеки, став викликом для різних українських станів. Шляхта як політичний лідер населення інкорпорованих воєводств зайняла неоднозначну позицію. Дрібній шляхті частково, зокрема боярству, вдалося покращити свій юридичний статус. Більша ж її частина залишалася байдужою до унії – якихось миттєвих змін для неї не наступило. Найбільші дивіденди від Люблінського акту отримала середня шляхта – вона отримала істотні шанси на емансипацію внаслідок поширення на українські воєводства коронних інституцій. У найбільш невивірній ситуації опинилися князі, які до 1569 р. контролювали перебіг подій в українських воєводствах. Відтепер для них наступали зміни. Їх статус почав залежати не скільки від родового походження, стільки від зайняття відповідних урядів, насамперед сенаторських. Отримати ж останні стало неможливою справою, перебуваючи в опозиції щодо королівського двору. Монархи ж, які з 1574 р. стали обиратися шляхтою (фактично її представниками), були зацікавлені в створенні широкої коаліції своєї підтримки, яка передбачала, зокрема, наступ на князів і обмеження їх інтересів. Як вибір для князів залишалася два варіанти: або спробувати інтегруватися в нову систему цінностей, або захищати старий спосіб життя, що ставало з кожним роком все складніше. Кн. Василь-Костянтин Острозький вибрав друге, що відповідало орієнтирам його внутрішнього світу. При цьому слід мати на увазі, що внутрішній світ князя часами вступав у протиріччя з публічною політичною поставою. Маршалок Волинської землі одружився з Софією Тарновською, яка в силу обставин після смерті у 1561 р. батька Яна, коронного гетьмана, та в 1567 р. свого брата – Яна Кшиштофа, стала єдиною спадкоємицею розлогих володінь родини в Ко-

роні. Це обумовлювало позірну лояльність Василя-Костянтина до владних інституцій Польського королівства (Кемра, 2001: 15–16).

Щоб відстояти свої цінності, необхідним був процес пошуку союзників. Він об'єктивно був неможливим у межах вотчини князя, де всі вважалися його підданими. Як наслідок, пошуки союзників Острозького скеровувалися на зовні та включали як відданість у відстоюванні старовини, що виступало одним з принципів політичної стабільності у Великому князівстві Литовському, так і вимушене ситуативне партнерство з прихильниками нового релігійного світогляду – протестантизму.

Далеко не всім своїм респондентам київський воєвода міг викладати свої світоглядні принципи, оскільки вони могли трактуватися правлячою елітою об'єднаної Польсько-Литовської держави як вияв нелояльності. Перше місце в цьому переліку належало протестантській гілці литовського магнатського роду Радзивіллів. За багатством, впливом, збереженням власного князівства в державі, яке базувалося так само як і Острозьке князівство, на системі патронально-клієнтарних зв'язків, лише представники цієї гілки Радзивіллів розглядалися Острозьким не лише рівними, але достойними на довіру з боку київського воєводи. Князь заприятелював з главою Дому Миколаєм "Чорним", за допомогою якого отримав уряд маршалка Волинської землі й, таким чином, увійшов до великокнязівської Ради, ставши в молодому віці лідером українських земель у Великому князівстві Литовському. Цей союз надовго визначив пріоритети князя на Острозі, який виступав жорстким опонентом угруповання Ходкевичів – основних суперників Радзивіллів на території Князівства (Ульяновський, 2012: 503).

Регулярне листування між київським воєводою кн. В.-К. Острозьким і литовським підчашієм, далі гетьманом і віленським воєводою Криштофом Радзивіллом, званим "Перуном", зав'язалися з часу одруження останнього з донькою Катериною в Дубні 1578 р. Тесть подарував йому кам'яницю в Вільні. Померла Катерина трохи більше, ніж через рік після укладення шлюбу, під час народження сина Януша. Попри те, що гетьман одружився втретє (з Катериною Тенчинською), князь продовжував підтримувати з ним товариські відносини, продовжуючи активно листуватися. Ці зв'язки посилювалися у зв'язку з четвертим шлюбом К. Радзивілла – з Галшкою, ще однією донькою київського воєводи, перед цим дружиною протектора аріанізму віленського каштеляна Яна Кишки. Стосунки між двома магнатами зіпсувалися в 1594 р., коли Криштоф від імені своєї четвертої дружини та сина від Катерини – Януша, викликав тестя до суду, вимагаючи маєтностей, що належали донькам Василя-Костянтина по його дружині Софії Тарновській. Перед розглядом апеляції князя в Люблінському трибуналі сторони дійшли до угоди, підготовкою укладення якої займався відправлений до Слоніма в травні 1594 р. слуга князя луцький війський Ждан Боровицький (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 192). Згідно з цією угодою Радзивілли

отримали маєтності Глуськ у Новгородському воєводстві та Тернопіль в Руському, а також набули права на володіння в Оршанському повіті. Стосунки між двома магнатами, якщо й погіршилися, то незначно, оскільки для Острозького віленський воєвода залишався вкрай необхідним контрагентом. Це визначалося двома причинами. По-перше, лідерством в православному таборі, який в умовах протистояння католицькій контрреформації потребував як союзників протестантів, а К. Радзивілл позиціонував себе як протектор кальвіністів у Великому князівстві Литовському. По-друге, Острозькі мали напружені, близькі до ворожих, відносини з надзвичайно впливовим на королівському дворі й серед шляхти коронним канцлером і гетьманом Яном Замоїським. Як наслідок, листи київського воєводи до литовського гетьмана стали менш щирими, але більш предметними. Листування між сторонами тривало до смерті К. Радзивілла в 1603 р.

У літературі, що присвячена епістології – науці про листи, стосовно другої половини XVI – початку XVII ст. розрізняють 1) приватні листи, призначені передусім для адресата, але в своїй підставі наставлені на ширшу публічність і 2) приватні листи, призначені лише для певної особи. Перші поширювалися в копіях, "крутилися" в шляхетському середовищі і навіть могли друкуватися; зміст других, навпаки, й відправники, й отримувачі зберігали в таємниці. Для цього їх доставляли спеціальні посланці й вони доволі ретельно опечатувалися (Jarczykowa, 2019: 33–35). Листи маршалка Волинської землі до К. Радзивілла, поза всіляким сумнівом, належали до другого виду. З огляду на це, копії їх практично відсутні й це надає збереженій збірці виняткового джерельного значення, а думкам київського воєводи значення безпосереднього відображення його внутрішнього світу.

У листах київського воєводи кн. Василя-Костянтина Острозького перших поунійних десятиліть достатньо часто зустрічаються поняття "старосвітськість" і "новосвітськість" та їх протиставлення. Як здається, вони є аналогами широко вживаних у середовищі шляхти Великого князівства Литовського понять "старовини" і "новизни". Чому князь не вдався до традиційного понятійного апарату в своїй кореспонденції? Для цього було декілька причин. По-перше, "старовина і новизна" були елементом (одним з найбільш важливих) відносини між великими князями литовськими та різними верстами князівства, тоді як Острозький порівнював явища, що мали місце у різних державах – Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Симпатії князя, принаймні, в перші десятиліття XVI ст. скеровувалися в бік Литви ("старовини"). Це наочно засвідчує фрагмент листа маршалка Волинської землі до К. Радзивілла з Тарнова від 30 квітня 1590 р., суть якого звучить таким чином: "Тут у Польщі нелад і боязнь в людей увійшла; для засвідчення так кажуть, що як Польща польською не була, так і сьогодні ніколи" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 172). По-друге, якщо "старовина" мала визначену хронологічну ретроспективу (початко-

во, як встановив М. Кром, трохи більше 40 років), а "новизна" асоціювалася з небажаними змінами, то у розумінні Острозького "старосвітськість і новосвітськість" це засіб унаочнення його приватної позиції щодо тих змін, які привнесла на українські землі Люблінська унія 1569 р. Як стверджує М. Кром, старовина завжди своя, а новизна чужа. Старовини єдиної не було; була маса приватних і локальних старин (Кром, 1994: 75). По-третє, "старосвітськість" і "новосвітськість" – це поняття морального значення на відміну від "старовини" і "новизни", які мали переважно юридичний характер. По-четверте, вживання князем цих понять стало наслідком культурно-освітніх зрушень, які проявилися у суспільстві інкорпорованих воєводств, головним чином у шляхетському соціумі. Одним з елементів цих зрушень стало зростання впливу польської культури доби Відродження, в літературі якого ці терміни використовувалися, щоправда, в дещо іншому контексті.

Попри те, що "старосвітськість і новосвітськість" були виявом приватної інтерпретації В.-К. Острозького, ці інтерпретації стосувалися цілого ряду надзвичайно важливих для Речі Посполитої аспектів зовнішньої і внутрішньої політики. Принагідно слід відзначити, що скептичне відношення князя до нового міждержавного утворення проявилось в тому, що він ще навіть наприкінці 1570 – на початку 1580 рр. у своїх листах до Криштофа Радзивілла писав слово "Річ Посполита" з маленької літери. Це виглядає цілком логічно. Поняття "Річ Посполита" мала потрійне значення: 1) держава; 2) сеймуючі стани; 3) загальні громадян (шляхти), але не мешканців (Opaliński, 1995: 30; Grześkowiak-Krwawicz, 2012: 22). Як прибічник правління обраної аристократії, до якого сам входив, київський воєвода не міг визнавати друге й, особливо, третє значення "Речі Посполитої". Залишалося поняття "Речі Посполитої" як держави. Чи міг вважати В.-К. Острозький державою заснований попри сильний спротив литовської еліти союз Корони й Литви 1569 р., який переслідував ідею уніфікації, хоч і в доволі віддаленій перспективі. Київський воєвода, як до речі й багато його сучасників, ставився до способу створення й цілей цього союзу доволі скептично. Насамперед через те, що конструкція Речі Посполитої ігнорувала (повністю чи більшою мірою) такий складовий елемент як "Русь". Принагідно слід відзначити, що початково реалізація цілей "речі посполитої" розглядалася маршалком Волинської землі оптимістично. Так само Василь-Костянтин позитивно оцінював перехід до ідеальної на той час для республіки форми правління – *monarchia mixta* (мішаної, тобто виборної, монархії) (Grześkowiak-Krwawicz, 2012: 22). По унії, коли ні конструкція "речі посполитої", ні надії на збільшення впливу князівської верхівки на вибір правителя не збулися, Острозький розчарувався в утвердженні античних республіканських ідеалів у Польсько-Литовській державі. Як наслідок, і написання князем "речі посполитої" у приватній кореспонденції з малої літери.

Як видається, позиціювання київського воєводи щодо найважливіших понять політичної лексики залежало від ступеня довіри до адресата. Так, на тлі порівняння листів до Криштофа Радзивілла "Перуна" зовсім інакше виглядає позиція Острозького у листі до Миколая Радзивілла "Рудого" від 10 листопада 1562 р. У цьому листі київський воєвода називає себе не лише слугою короля, але й Речі Посполитої, а, поза тим, "народу шляхетського сином" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s.233). Тут, з однієї сторони, можна вгадати відмінність уявлень Острозького про "Річ Посполиту" з реальністю, в якій він опинився після 1569 р. Крім цього, слід мати на увазі, що стосунки київського воєводи з "Рудим" були далекими від ідеалу. Так, Криштоф Радзивілл "Сирітка" писав до свого дядька Миколая Радзивілла "Рудого" з проханням єднатися з князем Слуцьким, але не заради "блазнів" (Слуцького й Острозького), а заради Речі Посполитої (Кемра, 1997: 69). Звідси, можна зробити висновок, що не лише у свідомості однієї людини, але й цілих соціальних груп поняття "Річ Посполита" набувала часто відмінного тлумачення. Особливо напередодні та після Люблінської унії ледь не кожен представник шляхетського стану вкладав у це поняття свій зміст, як правило, своє ідеальне уявлення про майбутню державу.

У сфері зовнішньої політики найбільше роздумів у Острозького викликало протистояння з Московською державою. Попри те, що Велике князівство Литовське, а з 1569 р. – Річ Посполита, майже все XVI ст. вели війни з Московською державою, ініціатором яких виступала саме Москва, київський воєвода вважав необхідним досягнення нехай хисткого компромісу зі східним сусідом. Війни з Московською державою, на думку Острозького, фундаментально суперечили його розумінню необхідності протистояння християнської та ісламської цивілізацій. Князь критично оцінював спроби досягнення миру з Портою та її васалами. Так, договір з Кримом, укладений Мартином Броневським у 1578 р., за словами тлумача, учасника посольства і його слуги Іллі, з якими погоджується князь, виглядає як "строкатий і ладакий". Воєвода у листі до К. Радзивілла висловив побоювання, що московці, посол яких вже перебував зі скарбом у Путивлі, своїми "мармирками" (собоями) переважають "наших жовтих лисів" і татарин стане союзником Москви (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 19–20). На думку князя, татари обманюють і Річ Посполиту, і Москву, а "ми убогі християни-філософи не чуємо один одного". Коли для князя стала зрозумілою невідворотність відновлення війни з Москвою, він з жалем зазначає, що тепер можуть "бусурмани радіти, а християни плакати". Саме внаслідок розходжень між християнами зникли з карти держава греків (Візантія), Босанське та Угорське королівства (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 90). Релігійний чинник виявився ключовим, на думку В.-К. Острозького, для завоювання цих держав османами. У випадку Візантії – це зацікавленість Римо-католицької церкви в ослабленні православ'я. Щодо Угорщини подіб-

ну роль відіграла відсутність належної мобілізації християнського світу, що згодом вилилося у фактичний поділ колишнього королівства на католицьку (під владою Габсбургів) та протестантську (з васальною залежністю від Османської імперії) частини. У Босанському королівстві негативну роль у зникненні держави здійснило протистояння між владою, яка визнавала римо-католицизм, і більшістю народу, що схилився до християнства у його богомільському варіанті. Інакше кажучи, відсутність єдності в християнському світі створювала добрі передумови для звитяги над ним Порти, яка виступала в Європі своєрідним наконечником ісламської цивілізації.

Політику Стефана Баторія, яка полягала в примиренні з Османською імперією та у відновленні військових дій на сході, Острозький приватно засуджує; насправді ж мав реалізовувати – очолюючи у 1579 р. військовий похід на Сіверщину. У цьому поході взяв участь і татарський загін. Єдине, що узгоджувалося з його переконаннями і до чого міг вдатися Василь-Костянтин – це заборонити своїм воїнам, яких було бл. 2 тис. ("на сторожу багато, на війну мало"), брати участь у спільних з татарами операціях з нищення й пограбування території Сіверської землі. Для здійснення цієї місії воєвода відправив загоны на чолі з брацлавським каштеляном Василем Загоровським і сином Янушом, які сягнули аж Радогоща (майбутнього Погара) і Почапа. Сам разом з київським каштеляном Павлом Сапегою став табором поруч з татарським кошем за сім миль від Чернігова (AGAD, Archiwum Radziwińów, sygn 11078, s. 97–98; Яковенко, 2002: 195). Ініціювалися спроби штурму Чернігова, але вони і здійснювалися непереконливо і не мали шансів на успіх. Чернігів, крім доволі наявності сильного московського гарнізону, добре підготувався до облоги. Хоча оборонні стіни були в незадовільному стані; великий острог взагалі являв собою оборонну стіну з прямостоячих загострених паль. Місцева московська адміністрація вдалася до нетривіальних кроків, зокрема з Борисоглібського собору і Благовіщенської церкви були зірвані дахи і на їх перекриттях були встановлені гармати. Таким чином прикривалися Любецькі й Лоївські ворота, які відкривали доступ до міста якраз з заходу (Грунєвєг, 2013: 177–178; Бондар, Жирохов, 2021: 48–50). Крім цього, військо київського воєводи не мало артилерії і простоявши три тижні під містом повернуло назад до Києва.

У контексті листів однозначно важко зрозуміти, чи вважає Острозький згубну політику Баторія "новосвіткістю". Війна з Московською державою з невеликими перервами тривала з кінця XV ст. Але те, з яким оптимізмом він сприймав спроби християнського світу потіснити мусульман з Європи, як це мало місце у середині 1590-х рр., коли виношувалися плани створення антитурецької ліги держав (Кемра, 1997: 211), свідчить, що ідеалом князя (елементом "старосвітськості") були часи хрестових походів, коли християнський світ цілісно протистояв світу мусульманському.

Беручи участь у відновленні війни з Московською державою Острозький постійно вдавався до оцінки бойових якостей коронного війська. Очікуючи перед сіверським походом обіцяну "дорогу зі Львова" (допомогу), князь у листі до зятя – К. Радзивілла дуже скептично оцінює бажання жовнірів-коронярів допомогти йому – "вони швидше куфи (бочки) малмазії (вина) вип'ють, ніж зі мною воду з Десни будуть пити" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 91). Під час самого походу Василь-Костянтин мав можливість порівняти бойовий стан своїх підопічних і московських ратних людей. Обґрунтовуючи відмову від штурму Чернігівського замку, він зазначає, "бо тяжко з мотикою на сонце". На його думку, якби ратні люди вийшли з замку на поле, то могли нас "відхлестати" (хлости дати) (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 97).

Не кращої думки Острозький і про залогу підопічного йому Київського замку. За його словами вона укомплектована жебраками, кульгавими, але "не живими" людьми. Кошти, які король виділяв на сто драбів у Києві, князь прирівнював до допомоги на шпиталь і місцевих жебраків. Як наслідок, загальний оборонний стан замку такий, що він не може гарантувати безпеку не лише для людей, але й для свиней. З пієтетом князь згадує старі часи, коли подібних проблем не було (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 98). Особливо дошкуляла "новосвітськість" у плані фінансового забезпечення війська. Острозький з метою забезпечення війська юргельтом навіть віддав розпорядження шукати у Києві скарби, але акція не увінчалася успіхом. Тому головною метою жовнірів, на думку князя на Острозі, є не війна, а задоволення прохань про гроші та кар'єрне підвищення. Як наслідок такої ситуації доля прикордонних замків, в тому числі й Києва, знаходилася "в правиці божій" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 20). Тому, на думку Острозького, у війні московське військо, а особливо, якщо буде очолене самим царем, буде мати перевагу. Неспроможність організації системної оборони від Москви примушувала князя думати про варіанти примирення. Якщо цього досягти не вдасться, то небезпеці підлягав, у першу чергу, Київ. У травні 1585 р. Острозький повідомляв про загрозу Києву з боку Москви, яка як "молотом в голову" вдарила на Остер (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 135). Князь постійно турбувався про статус і стан обороноздатності Києва. І це було усвідомленням значення цього міста як столиці Русі. Саме під впливом київського воєводи різні вимоги щодо Києва стали частиною інструкції київського сеймика на сейм 1572 р. У ньому пропонувалося обирати короля у Києві, але, як здається, мотивація цієї ідеї зрозуміла – краще забезпечення міста, щоб такі вороги, як татари і москвитини побоювалися на нього зазіхати (ІР НБУВ, ф. II, спр. 22641, арк. 5, 6). Не маючи можливості особисто через погані відносини впливати на позицію коронного канцлера Яна Замойського, Острозький в одному з листів до К. Радзивілла, написаного в Києві 28 вересня 1579 р., просив зятя вплинути

на канцлера саме в контексті сприяння щодо забезпечення Київського замку (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 98).

Слід мати на увазі, що київський воєвода, беручи участь в антимосковських акціях без сильного особистого бажання, як завжди у таких випадках, перебільшував бойові якості противника. Але подібне перебільшення є іманентною рисою ментальності князя і, відповідно, відображає його внутрішній світ.

Як прикордонний (київський) староста Острозький турбувався й про організацію воєводського ополчення. Князя обурювало те, що місцеві старости (житомирський, черкаський, канівський, остерський, овруцький, любецький) не є безпосередньо йому підпорядкованими (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn 11078, s. 96). Як він вважав (в дійсності помилково), до унії все було навпаки. Князь домагався, щоб перед сіверським походом листи до старост передбачили їх підпорядкування йому як воєводі. Ці надії Василя-Костянтина не справдилися. І вину за це він покладав на коронного канцлера Яна Замойського. Видавши листи всупереч бажанню Острозького, канцлер потрактував його "не як поляк поляка, а як поляк русина" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 91). Тут вимальовується ще один елемент "новосвіткості" – трактування всупереч рішення Люблінського сейму русинів як нерівних полякам.

Далі усвідомлення князем нерівності поляків і русинів розвивається у зв'язку з мовною проблемою. "Бо канцлер наш з латини листи пише, якої пограничні люди не можуть зрозуміти. До них потрібно "відкриті" листи по старосвітському руською мовою і письмом писати, а не по новосвітському" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 91). У цьому аспекті позиція Острозького цілком узгоджується з люблінськими привілеями, які унормували використання для офіційної переписки руську мову. Зовсім по-іншому виглядала ситуація в приватній кореспонденції. Сам князь писав більшість своїх листів польською мовою, зважаючи на те, що коло його адресатів далеко виходило за межі Волині чи Київщини. В одному з листів до К. Радзивілла київський воєвода скептично оцінив свої здібності у сфері польської мови, але просив врахувати його щире відношення до литовського магната: "Я і по горбатову, і по рогатову, пишу по-простому до Вашої милості мого милостивого пана, але як приятель до приятеля" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 105). Власне на прикладі листів князя на Острозі можна простежити, як з перших десятиліть після унії почала вироблятися модель мовної комунікації в середовищі шляхти, яку можна окреслити як компромісну. Втім це не заперечувало того, що ця модель вела до все більшої колонізації цієї сфери і її акторів.

Проявом "новосвіткості" Острозький вважає і обсадження урядів в українських воєводствах поляками. Цю тему він обговорює у листі до К. Радзивілла від 17 червня 1579 р. у зв'язку з конфліктом вінницького і брацлавського

старости Юрія Струся з своїми підданими. Староста запровадив незвичні податки, що призвело до бунту вінничан, які навіть мали намір вибратися закордон. Князь просить Радзивілла клопотатися перед королем, щоб той наказав "у Польщі по польському керувати, а на кордоні по старосвітському, бо тим селянам нічого втрачати, не мають ні кам'яниць, ні забудованих фільварків, щоб польськими звичаями не вигнали їх до Волох чи до Тегині" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 30–31). А в цілому, на думку князя, роздавати уряди в українських воєводствах полякам та ще й неосілим немає чого.

Стосовно не осілости Струся маршалок Волинської землі помилявся. Ю. Струсь став старостою найпізніше в травні 1578 р. Брацлавське і вінницьке староство було не лише гродським, але мало в своєму складі сім населених пунктів – всі у вінницькій частині. Два маєтки (Літин, Пултівці) тримав Станіслав Лаш, ще два села (Вонячин, Новоселиця) – сам Острозький, одне (Лука) – Ян Оришовський. Два села (Хижинці й Мізяків) мали йти як безпосереднє забезпечення для старости, але вони виявилися в заставі віленського каштеляна Яна Ходкевича. За королівським декретом Ю. Струсь сплатив Я. Ходкевичу 5 тис. кіп литовських грошів і право пожиттєвого володіння дісталось йому (Крикун, Піддубняк, 2008: 214–215, 235). Крім цього, під юрисдикцією старостинського уряду перебували Вінниця та Брацлав. Все це давало старості статус осілости у воєводстві. Інша справа, що на час номінації Струсь земських маєтностей у Брацлавському воєводстві не мав. Тодішнє законодавство трактувало ситуацію неоднозначно. Будь-яка особа, що мала земельну власність на території повіту, могла займати земський уряд. Крім цього, слід мати на увазі, що до того часу висувається припущення про неутвердження на постійно судового старости в земській ієрархії у Волинському й Брацлавському воєводствах (Крикун, 2012: 639). Відтак, щоб виконати бажання Острозького слід було б: 1) не допускати етнічно змішаних шлюбів; 2) не дозволяти відчужувати земську власність полякам (чи литовцям, про яких зі зрозумілих причин князь на Острозі не згадує) або 3) заборонити на нормативному рівні не русинам займати уряди в українських воєводствах. Жодна з таких умов жорстко не ставилася на еліту українських (руських) земель на сеймі 1569 р. і, як наслідок, не могла бути реалізованою в наступні десятиліття.

Характерно, що в окремих випадках елементи "старовини" ("старосвіткості") Острозьким засуджуються. Так, наприклад, князь в негативному контексті називає кременецький гродський суд "своїм" для князя Януша Збараського. Князі, в тому числі й Острозький, намагалися мати "свої" гродські суди, особливо у повітах, де були сконцентровані їх маєтки. Василю-Костянтину в цьому плані не пощастило. Він довго добивався уряду луцького старости, що був главою місцевого суду, але так його і не отримав. Збараському пощастило більше – він тривалий час з 1574 по 1608 р. був

кременецьким старостою, а саме в Кременецькому повіті концентрувався основний масив його земельних володінь. Мали у цьому повіті свої володіння й Острозькі – Василь-Костянтин та Януш. Власне конфлікт зі Збараським, що виник у Януша Острозького 1584 р. щодо села Кошкова і в який був волею Збараського втягнутий Василь-Костянтин, призвів до винесення кременецьким гродським судом штрафу на ньому в обсязі 215 кіп. Це викликало у князя незадоволення цим вироком і трактування цього суду як "свого" для Я. Збараського (Кулиш, 1874: 428–429). Не слід поширювати думку Острозького на всю практику судочинства в українських воєводствах, де "свої" суди працювали в інтересах саме таких впливових осіб, як Острозький. Тут радше незадоволення відсутністю можливості власного впливу на кременецький гродський суд.

В одному з листів до К. Радзивілла маршалок Волинської землі пропонує впровадити нову правову норму, що є явним відступом від "старосвітськості". Він хоче звільнення себе й своїх синів від судових позовів у разі від'їхання зі своїх маєтностей на потребу короля і Речі Посполитої (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 92). Принагідно слід відзначити, що король вдавався до подібних розпоряджень постійно, не ініціюючи відповідну законодавчу норму, в тому числі й через можливість застосування особистого впливу на ту чи іншу особу.

Інший елемент "старосвітськості", що викликав невдоволення Острозького, – це слабка активність руської шляхти на сеймах та лобіювання на сеймах окремими шляхетськими угрупованнями своїх приватних інтересів – "приват". Тут проявилася і загальнодержавна позиція князя і його роль як регіонального лідера. Зрозуміло, що найбільш виразно ці риси Острозького проявилися, коли особисто князь втратив можливість досягати поставлених цілей, а мусив опиратися на шляхту. У листі до К. Радзивілла, написаного у квітні 1595 р., співчуваючи адресату, з яким неналежно обійшлися на сеймі, Василь-Костянтин відзначає, що "багато з нас не хоче заради спільних інтересів приваток своїх занедбати. І багато нас таких, і я сам такий". В іншому листі до К. Радзивілла, датованого тим само місяцем і роком, князь категорично засуджує шляхту, яка на сеймиках, в тому числі і в Прошевицях, відкинула ідею приєднання Речі Посполитої до антитурецької Християнської ліги. А все, на думку Острозького, через домінування приватних інтересів – приват (Кулиш, 1874: 432, 436). Як здається, подібна оцінка князя засвідчує політичну незрілість української (руської) шляхти. У тому й через це поступово формувалася ідеологічна роздвоєність еліти українських воєводств. Одна її частина шукала підвищення своєї ролі шляхом інтеграції в єдиний політичний народ Речі Посполитої. Така інтеграція об'єктивно нівелювала традиційну духовну лідерську функцію князів, але з часом утверджувала їх майнову домінацію. Інша частина нобілітету відстоювала традиційні руські цінності, намагаючись їх вмонтувати в структуру політич-

ної свідомості знаті Речі Посполитої. В умовах контрреформації, яка охопила Польсько-Литовську державу наприкінці XVI – на початку XVII ст., різне бачення на майбутнє набувало форми релігійного протистояння. Київському воєводі значно ближчою була друга позиція, але її дотримання вимагало опонування їй, навіть, протистояння з центральною владою.

Інколи засуджуючи "новосвітськість", князь змушений визнати, що все нове – добре забуте старе. Так, у листі до Януша Острозького у травні 1607 р. князь, засуджуючи дії своєї невістки, дружини померлого Олександра Острозького – Анни Костчанки, яка конфліктувала з Янушем, князем Чарторийським, православним духовенством, а тепер і з його слугами, пише "бачу, що всі віки мають своє повернення, бо, якщо раніше ми лише слухали легенду про амазонку, то у наші часи очима бачимо, що її милість пані воєводи, синова моя, другою амазонкою виявилася" (Письмо, 1883: 478–479). Чи є в цьому визнанні циклічності історії надія на повернення згодом милої князю "старосвітськості", ствердити важко. Лист писався тоді, коли розчарування змінами, які торкнулися оточуючого Острозького світу, було занадто сильним, якщо не безповоротним.

Тема, у межах якої князь найбільше роздумував про прояви "старосвітськості" і "новосвіткості", – це, безперечно, тема релігії. Трактування себе у кореспонденції до Радзивілла як "убогого старця", "богомольця", бажання стати "монахом" засвідчує особливу делікатність цієї теми для Острозького. Ревниве відношення до православ'я не залишає сумніву, що "східна" церква залишалася завжди у Острозького у межах координат "старосвітськості". Закиди йому щодо гріховності православних викликали у князя роздратування. У листі до К. Радзивілла від 8 травня 1585 р., реагуючи на якісь закиди до нього з боку батька Криштофа – віленського воєводи Миколая Радзивілла "Рудого", вже покійного, Острозький зауважує, що і Криштоф чинить як королева Бона, яка на сповіді жодного гріха за собою не визнала, але кожен ксьондз її розгрішав, а вона у надії на це продовжувала грішити. І відразу ж пояснює причини тимчасового розладу відносин з Криштофом причинами астрологічними. "Мабуть на розлад вплинув цей рік, про який пан Римша математик на основі небесних спостережень написав, що протягом нього люди до Громниць все навпаки чинити мають". Втім відношення Василя-Костянтина до православ'я не є закостенілим. Інколи розчарований у його здатності конкурувати з католицизмом, князь висловлює намір стати "новохрещенцем", які, так само як і ченці, "свої заліза й броні на плуги перетворюють" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 135). Судячи з намірів князя, йому близькими були антитринітарії.

Лояльно Острозький відносився до протестантів, але вибірково. У листі до свого внука Януша Радзивілла 14 квітня 1585 р. князь, реагуючи на те, що внук їздить разом з батьком – Криштофом Радзивіллом на збори протестантів, зазначав, що внук робить добру справу, якщо "там громадається правдиві

визнавці Христа і під двома особами сакраментів вживають, як ми люди східні". Але одночасно Острозький застерігає внука, що якби він їздив "до єзуїтів нових єзуїтів, то я б не за добре то мав" (Голубев, 1883: 27). Очевидно, їх діяльність ще в період до міжрелігійної конфронтації він розцінював як розрив з християнською традицією, а значить вважав "новосвітськістю".

Очевидно, що важливим елементом "старосвітськості" було дотримання князівського етикету, що відрізняв цю верству від шляхетського загалу. Інколи Острозькому доводилося визнавати, що витримати цей рівень йому не вдавалося. Так у листі до К. Радзивілла від 31 грудня 1590 р. князь скаржився, що "на цей сейм по трудностях, працях і клопотах мусив їхати босо й простоволосо, нібито так і мусило бути" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 179).

Складовою "старосвітськості" Острозького було шанобливе ставлення до киево-руської старовини. Ця риса характеру князя особливо яскраво проявилася після призначення його київським воєводою. Києво-руські церкви і монастирі виступали одним з чинників постійних клопотів Василя-Костянтина щодо виділення зі скарбу коштів на укріплення Київського замку. Вразив Острозького своїми киево-руськими пам'ятками і Чернігів. Жалкуючи, що внаслідок браку людей йому не вдалося взяти це місто, у листі до К. Радзивілла князь відзначає: "В якому все antiquitates (старожитності), як у Києві, а за ним як за главою і Сіверська земля" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 98). Критерієм для такого висновку виступали, безумовно, храми. Мартін Груневег, який проїжджав через Чернігів у 1584 р., відзначаючи примітивний стан замку, налічив у місті сім церков і записав, що місто належало колись до найбільш славних. З цих храмів принаймні три були зведені раніше XIII ст. (Груневег, 2013: 178; Бондар, Жирохов, 2021: 49).

Здається прямо до світоглядних роздумів київського воєводи не відноситься інформація листів про тогочасну регіональну історичну географію. Однак, опосередковано вона відображає невиправдані сподівання Острозького на позитивні регіональні й комунікаційні зміни, що мали стати наслідком Люблінської унії 1569 р. Князь, реагуючи в квітні 1590 р. на бажання К. Радзивілла їхати з Литви на Волинь, до Полонного, дає поради щодо найкращої дороги. Острозький піддає сумніву бажання віленського воєводи їхати через Лойову Гору. Для останнього цей шлях був більш-менш знайомим, оскільки цим шляхом він на чолі війська виступав проти татар. Князь називає цю дорогу поганою для кінноти й сильно крученою. Визнає Василь-Костянтин незадовільний стан дороги з Литви на Волинь через Пінськ, а через Берестя – далекою. Стосовно переходу через Слуцьк і Мозир, то її недоліком, на думку князя, є часті повороти та проходження в лісах й болотах, що утруднить пересування пошту. Рекомендує Острозький Радзивілли дорогу через Ратно. Князь зауважує, що литовський гетьман, їдучи цим

шляхом, буде можливість бачити, з одного боку, Корону (Белзьке воєводство), а, з іншого, Волинь. Крім цього, ця транспортна артерія пролягає повз Чорний шлях, яким традиційно вдиралися до Польсько-Литовської держави татари (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 172).

До цієї тематики примикає характеристика князем Волині. У листі до литовського підчашія з Турова від 11 грудня 1578 р. Острозький, що в нього "одна пісня..., аби до Волині не прийшли татари". В іншому листі маршалок Волинської землі відзначає, що Волинь "голодний край на гроші, а хто має, той так твердо сидить, що не лише маєтність, але й на душу не дасть" (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, sygn. 11078, s. 61, 32–33). Цими висловами київський воєвода немовби підкреслює, що унія 1569 р. не вирішила основних проблем його малої батьківщини.

Загалом, кореспонденція князя В.-К. Острозького до К. Радзивілла є не лише першорядним джерелом для взаємостосунків представників магнате́рії Речі Посполитої, але й відображає внутрішній світ маршалка Волинської землі з його уявленням про переломний період в історії українських земель, трансформацію їх правової системи, соціальних і комунікаційних змін. Уявлення Острозького про старовину втілювалося в понятті "старосвіткості", а про нововведення, які йому не подобалися в "новосвіткості". Як видно з листування, фундаментом "старосвіткості" виступали традиції і правові норми, руська мова як діловодна та православ'я. Князь, з одного боку, ідеалізував старовину, а, з іншого, так чи інакше адаптувався до нових обставин, оскільки цього вимагали маєтковий, адміністративний і родинний статус. Тим більше, що світоглядне протистояння з часом проникло в його родину, виявившись у все більшому розходженні бачення багатьох питань зовнішньої, а особливо внутрішньої політики Речі Посполитої. На жаль, нам не відома в силу не збереженості епістолярної частини архіву Острозьких реакція Криштофа Радзивілла "Перуна" на судження київського воєводи. Однак, майже постійно відвертий тон маршалка Волинської землі переконує в тому, що ступінь довіри між двома магнатами був достатньо високим.

ARCHIVES

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [Manuscript Institute of the V. Vernadskyi National Library of Ukraine]

AGAD – Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [The Central Archive of Ancient Documents in Warsaw]

BIBLIOGRAPHY

Бондар, Жирохов, 2021 – Бондар О., Жирохов М. *Дванадцять битв за Чернігів*. Чернігів: Княжий град, 2021, 92.

Голубев, 1883 – Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования)*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883, т. 1. *Приложения: Материалы для истории западно-русской церкви*, 576.

- Груневег, 2013 – Груневег М. (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. *Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг.* / Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013, 383.
- Крикун, Піддубняк, 2008 – *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років* / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2008, 1220.
- Крикун, 2012 – Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях. Крикун М. *Воєводства Правобережної України у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали*. Львів, 2012, 589–664.
- Кром, 1994 – Кром М. М. "Старина" как категория средневекового менталитета: по материалам великого княжества Литовского 14 – нач. 17 вв. *Mediaevalia Ucrainica*, 1994, т. 3, 68–85.
- Кулиш, 1874 – Кулиш П. *История воссоединения Руси*. Санкт-Петербург, 1874, т. 2: *От начала столетней казацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году*, 457.
- Письмо, 1883 – Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, к сыну его Янушу, каштеляну краковскому, 7 мая 1607 года. *Киевская Старина*, 1883, т. VII, 477–480.
- Ульяновський, 2012 – Ульяновський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ: Видавничий дім "Простір", 2012, 1370.
- Яковенко, 2002 – Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика, 2002, 416.
- Grzeškowiak-Krwawicz, 2012 – Grzeškowiak-Krwawicz A. Rzeczpospolita – pojęcie i idea w dyskursie politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodow. *Rekonesans. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 2012, vol. LVI, 5–35.
- Jarczykowa, 2019 – Jarczykowa M. *Korespondencja i literatura okolicznościowa w kręgu magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019, 272.
- Kempa, 1997 – Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997, 289.
- Kempa, 2001 – Kempa T. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2001, т. 16, 5–25.
- Opaliński, 1995 – Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995, 347.

REFERENCES

- Bondar, O., Zhyrokhov, M. (2012). *Dvanadtsiat bytv za Chernihiv*. Chernihiv: Kniazhyi hrad. [in Ukrainian].
- Golubev, S. (1883). *Kievskiy mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (opyit istoricheskogo issledovaniya)*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo. T. 1. *Prilozheniya: Materialy dlya istorii zapadno-russkoy tserkvi*. [in Russian].
- Gruneveg M. (o. Ventseslav): duhovnik Marinyi Mnishek (2013). *Zapiski o trgovoy poezdke v Moskvu v 1584–1585 gg.* Moskva: Pamyatniki istoricheskoy myisli. [in Russian].

- Grzeškowiak-Krwawicz, A. (2012). Rzeczpospolita – pojęcie i idea w dyskursie politycznym Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Rekonesans. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, vol. LVI, 5–35. [in Polish].
- Jarczykowa, M. (2019). *Korespondencja i literatura okolicznościowa w kręgu magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. [in Polish].
- Kempa, T. (1997). *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. [in Polish].
- Kempa, T. (2001). Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, т. 16, 5–25. [in Polish].
- Krykun, M., Piddubniak, O. (Comp.) (2008). *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2012). Zemski uriady na ukraińskiykh zemliakh u XV–XVIII stolittiakh. *Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XV–XVIII stolittiakh. Statti i materialy*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 589–664. [in Ukrainian].
- Krom, M. (1994). "Starina" kak kategoriya srednevekovogo mentaliteta: po materialam velikoho knyazhestva Litovskogo 14 – nach. 17 vv. *Mediaevalia Ucrainica*, т. 3, 68–85. [in Russian].
- Kulish, P. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi*. Sankt-Peterburg. T. 2: *Ot nachala stoletney kazatsko-shlyahetskoy voynyi do vosstanovleniya v Kieve pravoslavnoy ierarhii, v 1620 godu*. [in Russian].
- Opaliński, E. (1995). *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
- Ulianovskyi, V. (2012). *Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Prostir". [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].